

Fıkhî Açından Teyâmün
Al-Tayamun in Islamic Law

Muhammed Latif ALTUN

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Dr. The University of Ardahan, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
Ardahan / Turkey

mlatif7263@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3186-4664

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3566907

Atıf / Citation: Altun, Muhammed Latif. "Fıkhî Açından Teyâmün". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 163-192. doi: 10.5281/zenodo.3566907.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet

İnsanın hal ve hareketleri onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu dışa yansıtmaktadır. Bu yüzden hal ve hareketler kişiyi tanımamızda yardımcı olur. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerim 'de ashâbü'l-yemîn ve ashâbü'l-meymene gibi ifadeler kullanmış ve bu ifadelerle bir takım insanları kast etmiştir. Kastedilen iyi insanların vasıfları bu ifadelerden hemen sonra zikredilmiştir. Bu da Allah'ın sağ tarafa önem atfettiğinin göstergelerindendir.

Hal ve hareketleri bakımından sevilen Hz. Peygamber, Müslümanlar için örnek kabul edilmiş ve onun emir ve tavsiyeleri harfiyen uygulanmaya hassasiyet gösterilmiştir. O, sağ taraf ile faziletli ve hayırlı işleri, sol taraf ile de diğer fiilleri yapmış ve bunu teşvik etmiştir. Sahâbe de bunu hem uygulamış hem de sonraki nesillere aktarmaya azami gayret göstermiştir. Daha sonra onun bu yöndeki tavsiye ve uygulamaları fikh âlimleri arasında kural haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in sağ tarafla ilgili sözleri, uygulamaları ve tavsiyeleri hadisler vasıtasıyla bize aktarılmış, böylece günlük hayatta başta olmak üzere ibadetlerde sağ tarafa ehemmiyet gösterilmiştir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in sağ tarafı önemsemesi ve sağ tarafa öncelik vermesi, beşerî ya da nebevî olup olmaması tartışması ele alınacaktır. Daha sonra Arapça iki kavram olan yemîn ve yesâr kavramlarının tanımı ele alınacak, abdest alırken sağ el ve ayakların önce yıkanmasının, tek kişinin imamın hangi tarafında durmasının ve teşhütte otururken sağ el ve sağ ayağın konumunun hükmü gibi konulara işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, yemîn, yesâr, meymene, teyâmün.

Abstract

Man's behaviour and attitudes reveals what kind of person he is. Therefore, behaviours and attitudes help us to get to know people. God mentions in the Qur'an People of Yamin (Right) and ashâb al-maimana (People of maymana). These terms are used in the Qur'an to refer to certain people. The qualities of the good people meant by these terms are mentioned immediately after them. This indicates how God attributes importance to the right.

The Prophet are considered by muslims as exemplary figure with his attitudes and they are keen to follow his orders and advices word for word. The prophet did virtuous actions with his right and the other actions with his left. He also encouraged his followers to do the same thing. The Companions behaved in the same manner and did their best to pass this on to the following generation. These practices and advices were considered by the scholars of Islamic Law as a rule to follow. The Prophets' orders, practices and advices about the right side were transmitted to us through prophetic sayings. Thus, muslims put emphasis on the right both in their daily practices and prayers

In this study, the problem of whether the Prophet's emphasis on the right side is due to his personal choice or God's decree will be discussed. The meaning of the two related terms yamin (right) and yasar (left) will be examined. The rule about prioritising the washing right hand and leg while taking ablution, the position of a single person when there is single person behind the imam and the rule regarding the position of right hand and right leg while sitting at the end of the prayer (tashahhud)

Key Words: Islamic law, yamin, yasar, maimana, tayamun

Giriş

Yemîn (sağ) ve yesâr (sol) kavramları, İslâm hukuku kaynaklarının hassasiyet gösterdiği konulardan biridir. Esasen sağ ve sol kavramları sadece İslam hukuku kaynaklarının değil aynı zamanda tefsir ve hadis kaynaklarının da önem verdiği konular arasındadır. Bu yüzden bu kavramlar, geniş bir yelpazede ele alınmış ve önem verilen kavramlar arasında sayılmıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde, günümüzde konuya önem verilmediği ve konuyla ilgili yeterli çalışmaların yapılmadığı, yapılmışsa da bunun daha çok siyasi söylem olan sağcılık ve solculuk meselesi

bağlamında ele alındığını gördük.¹ Bu yüzden söz konusu kavramların İslam hukukundaki yeri, sağ tarafa öncelik verilmesi ve sağ tarafla amel etmenin hükmü hakkında bir çalışmanın yapılması gerektiği sonucuna vardık.

Hayatımızın her alanında meydana getirdiğimiz hal ve hareketleri ya sağ ya da sol tarafla yapmamız kaçınılmazdır. Ancak yaptığımız hal ve hareketler çoğu zaman bilinçsiz bir şekilde olmaktadır. Hâlbuki bilinçli olarak yapılacak bu hareketlerle ihtiyaçların karşılanması yanı sıra, sevap elde etme yoluna da gidilebilir.² Bu bilince sahip olmak için tefsir, hadis ve fıkıh kaynaklarında dağınık bulunan sağ ve sol tarafla ilgili malumatı bir araya toplamak ve bunları bilmek gerekir. Bu sebeplerden dolayı konuyla alakalı bir çalışma yapılmasının faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Çalışmamızın, bu konuyla alakalı bilgi sahibi olmak isteyenler için bir merci' olacağı kanaatindeyiz.

Yaratılma noktasında sağ ve sol taraf arasında fark olmasa da, konuya temas eden ayet ve hadisler göz önüne alındığında iki taraf arasında birçok açıdan fark olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şey diğer mahlûkat için de geçerlidir. Zira Allah Teâlâ her şeyi yarattığı halde bunlardan bir kısmını yüceltmiş ve onlara üstünlük atfetmiştir. İnsanın fiziki yapısında yüzün diğer organlara göre daha üstün olduğu bilinmektedir.³ Farklı bakış açılarına göre yaratılmışlar arasında üstünlük sıralaması değişebilmektedir.⁴ Esasen mahlûkat arasında üstünlük hiyerarşisinin olması, bizzat yaratıcının dileği ve isteğiyle olmuştur. O halde sağ ve sol arasında da üstünlük vardır denilebilir.

Sağ tarafla eylemleri gerçekleştirmek ve daha çok bu tarafı kullanmak, iyi insanların alametifarikası sayılmıştır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "sizden bir kimse, yiyip içtiğinde sağ eliyle yiyip, içsin. Zira şeytan sol eliyle yiyip içmektedir"⁵ şeklindeki hadis de buna işaret etmektedir. Bu hadise göre sağ elle yemek ve içmek sol elle yemek ve içmeye tercih edilmiş ve sol elle yiyip

¹ Bkz. İlhami Güler, "Sağcılık Olarak Sünnilik", *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi*, 17/9, (Ekim/Kasım 2000): 90-100; Muzaffer Emin Göksu, "Sağcılık ve Solculuk Ötesinde", *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 57-64; Murat Güzel, "Türkiyede İslamcılık ve Sağcılık" *Tezkire, Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 65-89; Ömer Kurtulmuş, "Sağcılık Solculuk ve İslam" *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 19/10 (Şubat/Mart 2001): 5-168-174; Murat Kayacan, "Sağcılık ve Solculuk Kavramları ile Bu Kavramların Kur'an Meallerindeki Kullanımları" *Marife Dergisi* 10/3 (Kış 2010): 291-306.

² Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-minhâc* (yy.: 1983), 1: 221.

³ Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nureddin b. Muhammed, *Sirâcü'l-münîr şerhu'l-câmi's-sağîr*, (yy.: ty.), 3: 185. Raziye göre verme fiili diğer fillere göre daha faziletli olduğu bunun da el ile yapıldığından dolayı, el diğer organlardan daha faziletli sayılmıştır. (Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefâtihi'l-ğayb*, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 22: 43).

⁴ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdilmelik b. Selmete el-Ezdi, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccar (yy.: Alemü'l-Kütüb, 1994), 4: 159.

⁵ Müslim b. el-Haccac Ebû'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-sahîh el-muhtasar*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki (Beyrut; Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.), 3: 1598.

içenler şeytana benzetilmiştir. Üstelik bu ve buna benzer hadislere dayanarak, sağ elle yemenin ve içmenin, abdest alırken sağ tarafı önce yıkamanın vacip olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁶

Birçok fikhî konuda olduğu gibi sağ tarafın hükmü hakkında da fakihlerin farklı görüşleri olmuştur. Bir takım hal ve hareketlerin sağ tarafla yapılmasına ya da sağ tarafla başlanmasına, sünnet ya da müstehap diyenlerin yanında vacip diyenler de olmuştur. Bu farklılığın sebebi, nazil olan âyetler ile varid olan hadislerin farklı anlaşılması ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Misvağın kullanılması hususu buna örnek verilebilir. Zira fakihler, misvağın kullanılmasındaki niyete göre ona hüküm vermişlerdir. İbadet niyetiyle kullanıldığında sağ elle, temizlik niyetiyle kullanıldığında ise sol elle tutulmasının müstehap olduğunu savunmuşlardır. Öte yandan her ne niyetle olursa olsun sağ elle tutulmasının müstehap olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁷

Muhaddis ve fakihlerden bir kısmı, Hz. Peygamber'in hayırlı fiil ve davranışları sağ tarafla diğerlerini ise sol tarafla yapmasını beşerî saymıştır. Buna mukabil Hz. Peygamber'in bu davranışlarına nebevîlik vasfını atfedenler de olmuştur.⁸ Beşerî diyenler, iddialarını şu şekilde savunmuşlardır: Hz. Peygamber'in hayırlı işlerde sağ tarafa öncelik vermesi, sadece Ku'ân'da zikredilen yemîn sahiplerinin zümresine nail olma ümidinden kaynaklanmaktadır.⁹ Nebevî diyenler ise iddialarını âyet ve hadislerle destekleyerek şu ifadeleri kullanmışlardır: Hz. Peygamber'in dile getirdiği her şeyin vahiy kaynaklı olduğu, "O, kişisel arzularına göre konuşmamaktadır. O (size okuduğu/yaptığı) kendisine indirilmiş vahiden başka bir şey değildir,"¹⁰ "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin"¹¹ şeklindeki ayet meallerinden anlaşılmaktadır. Âyetlerde Hz. Peygamber'den sudûr eden; gerek kavî, gerek fiilî ve gerekse takrîrî sünnetlerin bütününe uyulması tavsiye edilmiştir. Zira söz konusu ayetlerde beşerî ve nebevî ayırımı yapılmamıştır. Öte yandan özellikle sağ tarafın Hz. Peygamber'e sevimli gelmesi, sağ tarafı beğenmesi ve iyi işlerde bu tarafı kullanması ve bu tarafa öncelik vermesi bunun nebevî olduğuna delalet etmektedir. Kaldı ki Hz. Peygamber'in yemesi, içmesi ve uyuması beşeri olabilir; fakat buna eklenen sağ elle yemesi ve içmesi, sağ tarafa doğru uyuması, işlenen fiile eklenen başka bir vasıftır. Diğer taraftan Hz.

⁶ Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürreuf b. Tâcü'l-Arifin b. Ali b. Zeynülabidin el-Haddâdî, *Feydü'l-kadîr şerhü'l-câmiu's-sağîr*, (Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1356), 1: 298.

⁷ Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyyin b. Abdurrahman b. Ebî Bekir b. İbrahim, *Tarhü't-tesrîb fi şerhi't-takrîb*, (yy.: et-Taba'tü'l-Misriyyetü'l-Kadime, ty.), 2: 71; Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *eş-Şerhü'l-mümti' alâ zâdi'l-müstekne'*, (yy.: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1428), 1: 155.

⁸ Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *Fethu zi'l-celâl ve'l-ikrâm bi şerhi bülûği'l-merâm*, thk. Subhi b. Muhammed Ramazan, (yy.: el-Mektebü'l-İslâmiyye, t.y.), 1, 193.

⁹ Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bâri şerhu sahîhi'l-buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1: 169.

¹⁰ Necm, 53/4.

¹¹ Âli İmrân, 3/31.

Peygamber, “bazen oruç tutarım bazen tutmam, bazen uyurum bazen uyumam, kadınlarla da evlenirim” şeklindeki ifadeden hemen sonra, “kim benim sünnetime uymazsa benden değildir”¹² ifadesini kullanmıştır. Bu da Hz. Peygamber’in beşerî gibi görünen bazı eylemlerde dahi, kendisine uymanın önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’in her konuda Müslümanlar için bir örnek timsali olduğu da unutulmamalıdır.¹³ O halde bu âyet ve hadislerden Hz. Peygamber’in sağ tarafla eylemler gerçekleştirmesi ve bunu tavsiye ve teşvik etmesi nebevî olduğu anlaşılmaktadır.

Sağ tarafa önem veren, toplumda üstün kabul edilen hal ve hareketleri sağ tarafla yapan ve sağ tarafa öncelik veren kimseler hakkında maddeler halinde şunlar söylenebilir:

1- Sağ tarafa önem veren kimse, Hz. Peygamber’i kendine örnek telakki etmiş, böylece “Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır”¹⁴ mealindeki ayetin tavsiyesini yerine getirmiştir.

2- Sağ tarafa önem veren kimse, sağ tarafın önemini vurgulayan birçok ayet ve hadise olan inancını hareketleriyle dışa yansıtmıştır.

3- Sağ tarafa göre hareket etmek dinin şîârından (görünen alametinden) sayılır. İslâm dininin şiarlarına göre hareket eden kimse ise, “Kim Allah’a ait nişanelere (şîâr) saygılı davranırsa, bu kalplerin takvalı olmasındandır”¹⁵ mealindeki ayetle övülmüştür.

4- Sağ tarafla amel etmeyi önceleyen ve bunu önemseyen kimsenin, ayetlerde ifade edilen müjdelere nail olması umulur. Zira ayetlerde geçen yemîn ifadesi, hayır, kuvvet ve bereket gibi anlamlarda kullanılmıştır.

5- Sağ tarafla amel eden kimse, kendi inancını paylaşmayan kimselere muhalefet etmiş ve onlara benzemekten kaçınmıştır. Zira ekseriyetle İslam inancına sahip olmayan kimseler, sol tarafa önem verir ve sol tarafı kullanmaktadır.

6- Sağ tarafı önemseyen ve iyi işleri bu tarafla yapan kimse, kendisine verilen organların şükrünü eda etmiş sayılır. Zira organları kullanma noktasında şâri’in emrettiğine göre hareket etmek şükür sayılmaktadır.¹⁶

Fıkıhın ibadetler bölümünde sağ tarafın kullanılması, sağ tarafa öncelik verilmesi ve bu tarafın tercih ve tavsiye edildiği durumlar çoktur. Ana hatlarıyla bunlardan bir kısmı şunlardır:

¹² İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, thk. Şuayb Arnavut, (yy.: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 21: 169.

¹³ Askalânî, *Fethü’l-bâri*, 1: 169.

¹⁴ Ahzâb, 33/21.

¹⁵ Hac, 22/32.

¹⁶ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Şu’abü’l-imân*, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, (yy.: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 4: 312.

Abdest ve teyemmümde sağ tarafla başlayıp, sağ el ve ayakların sol el ve ayaklardan önce yıkanması ve teyemmüm edilmesi.

Namazda sağ elin sol elin üstüne bağlanması.¹⁷

İki kişi namaz kıldığı zaman me'mûmun imamın sağında durması.¹⁸

Namazdan çıkarken önce sağ tarafa selam verilmesi.¹⁹

Esasen Hz. Peygamber'in, toplumda üstün sayılan her eylemde sağ tarafı kullandığı, Hz. Aişe'den rivayet edilen şu hadisten açık bir şekilde anlaşılmaktadır: “Hz. Peygamber iyi gördüğü her işinde sağ tarafı kullanırdı.”²⁰ Bu rivayetin Arapça metninde (في شأنه) ifadesi yer almış, bu ifadeden hemen sonra, (كله) kelimesiyle, önceki anlam te'kit edilmiş/pekiştirilmiştir. Hadis ve fıkıh âlimleri, bu ifadeyi “Hz. Peygamber, sevilen bütün işlerini sağ tarafla yapardı” şeklinde yorumlamışlardır.²¹

İnsanların sağ ve sol omuzlarında olduğuna inanılan meleklerden; sağ tarafta olan meleğin görevi sevapları yazmak, sol tarafta olan meleğin görevi ise günahları yazmaktır. İbn Abdilberr (v. 563/1071) bu durumu sağ tarafa verilen değerlerin göstergelerinden saymıştır.²² Zira sağ tarafta bulunan meleğe hayırları yazma görevi verilmiştir.

Toplumda değersiz sayılan ve hoş olmayan iş ve eylemlerde sol tarafa öncelik verilmesi ve bu eylemlerin sol tarafla yapılması, yine sünnetin teşvik ettiği durumlar arasında sayılmaktadır. Abdest alırken sol eli sağ elden önce yıkamak, giysi ya da ayakkabıyı çıkarmak,²³ camiden çıkmak,

¹⁷ Sahabeden Vâil, Hz. Peygamber'in namaz kılışını tasvir ederken, “Hz. Peygamber, namaz kılarken sağ elini sol elinin üstüne koyduğunu gördüm” ifadesini kullanmıştır. (İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 4: 431).

¹⁸ İmamın arkasında bir kişi duracaksa bunun imamın sağ tarafında durması daha faziletli sayılmıştır. Bu faziletin imamın arkasında duranların saffın sağ tarafında olanları da kapsadığı şu hadisten anlaşılmaktadır. “Allah ve melekleri saffın sağ tarafında namaz kılanlara salat getirir.” (Cirâ'î, Ebû Bekir b. Zeyd el-Cirâ'î es-Sâlihî, *Tuhfetu'r-râki' ve's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfü'l-Kuveytiyye, 2004), 404).

¹⁹ Hz. Peygamber'in önce sağ tarafa selam verdiği şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber selam verirken (önce) sağ tarafa (sonra) sol tarafa es-selâmü aleyküm diyerek selam vermiştir.” (İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 4: 431).

²⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

²¹ Bkz. Nevevî, *el-minhâc*, 3: 160.

²² İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-muvatta mine'l-meâni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, (Mağrib: Vizâretü Umumi'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387), 21: 39; Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1407), 4: 40.

²³ Nevevî, *el-Minhâc*, 14: 74.

helaya girmek,²⁴ burunda bulunan kirliliği temizlemek, küçük ve büyük abdest ihtiyacında²⁵ sol eli kullanmak, hatta tükürürken dahi²⁶ sol tarafa doğru tükürmek tavsiye ve teşvik edilmiştir.

I- Yemîn Yesâr ve Şimâl Kavramları

Sözlükte yemîn kelimesi hayır, bereket, uğur, kuvvet, sağ taraf ve sağ taraftaki organ anlamlarında kullanılmaktadır. Fıkıhta ise, bir işi ya da durumu yapıp yapmama noktasında Allah'ın adı ya da sıfatlarıyla and içmek/kesinleştirmek anlamında kullanılmaktadır.²⁷ And içme eylemi için yemîn kelimesinin kullanılmasındaki sebep, muhtemelen ant içilirken birinin sağ elini, diğerinin sağ elinin üstüne koymasından kaynaklanmaktadır.²⁸ Sağ el için yemîn ifadesinin kullanılmasının sebebi, genellikle sağ elin sol elden daha kuvvetli olmasındandır.²⁹ Bu da farklı mecralarda kullanılan kavramların anlamının göz önünde bulundurulduğuna açıkça işaret etmektedir. Bu çalışmada yemîn kavramı, sol tarafın ya da sol organın zıddı, sağ organ ya da sağ taraf anlamında kullanılacaktır.³⁰ Yemîn kavramı, Kur'ân ve sünnette bu anlamların tamamı için kullanılmıştır.³¹

Teyâmün kelimesi (y-m-n) maddesinden meydana gelen, gerek sözlük ve gerekse terim olarak sağ tarafa doğru bir eylem gerçekleştirmek anlamındadır. Kâbe'yi sağından tavâf etmek, sağ elle yemek-içmek, sol taraftan önce sağ tarafla giyinmek gibi.³²

Yüsr kelimesi zorluğun karşıtı olan kolaylık anlamındadır. Yesâr (يسار) ve yisâr (يسار) ise zenginlik ya da sol taraf veyahut sol el anlamında kullanılmaktadır.³³ Yesâr kavramı sağ tarafın zıddı olan sol taraf için kullanıldığı zaman, uğursuzluk anlamına gelmektedir. Cahiliye döneminde bir kimse, sonucu belli olmayan bir işe karar vermeden önce kuş uçururdu. Uçurulan kuş, sağ tarafa

²⁴ Esasen Hz. Peygamber'in camiden çıkarken, helaya girerken sol ayağıyla çıkıp girdiği yönünde herhangi bir hadis bulunmamaktadır. Bu konu hakkındaki hadisler İbn Ömerden rivayet edilmiştir. İbn Ömer, camiye girerken ve heladan çıkarken sağ ayağını, camiden çıkarken ve helaya girerken sol ayağını kullandığı şeklinde hadis bulunmaktadır. (Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud, *Şerhü's-sünne*, tah. Şuayb Arnavut, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 1: 424.)

²⁵ Irâkî, *Tarhü't-Tesrîb*, 8: 133.

²⁶ Askalânî, *Fethü'l-bâri*, 1: 510.

²⁷ Kasım b. Abdullah b. Emîr Ali el-Konevî er-Rumî, *Enîsü'l-fukahâ*, thk. Yahya Hasan Murad, (yy.:Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 61.

²⁸ el-Himyerî, Neşvân b. Said el-Yemenî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-arab mine'l-külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, (Beirut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1999), 11: 7381.

²⁹ İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 10: 516.

³⁰ Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseyînî, *Tâcü'l-arûs*, (yy.: t.y.), 26: 303; Zeynüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir, *Muhtâru's-sahâh*, tah. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 350; el-Himyerî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-arab*, 11: 7380.

³¹ Bkz. Kehf, 18/18; Saffat, 37/28-93; Hakka, 69/45. Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zehîr b. Nasır, (yy.: Dâru Tûku'n-Necât, 1422), 7: 68-154; İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 5: 120-I, 262-12: 301-23: 274-26: 377.

³² Mutarrizî, Nasır b. Abdüsseyyid Ebi'l-Mekârim b. Ali, *el-Muğrib*, (yy.: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.), 1: 515.

³³ Cevherî, Ebû Nasır İsmail b. Hammad, *es-Sehâh tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar, (Beirut: Dârü'l-İlmi, 1997), 2: 858; Feyruzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî, (Beirut: Messesetü'r-Risâle, 2005), 1: 343.

doğru uçarsa, işe başlanması uğurlu sayılır ve işe başlanırdı. Sol tarafa doğru uçarsa bu iş uğursuz sayılır ve işten vazgeçilirdi. Muhtemelen söz konusu kavramda bulunan uğursuzluk anlamı bu uygulamadan gelmiştir.³⁴ Kur'ân'da yesâr kelimesi, uğursuzluk anlamında kullanılmasa da, zorun karşıtı olan yüsr (kolaylık) anlamında kullanılmıştır.³⁵

Şimâl: Karakter, güneyin zıddı olan kuzey, kuzeyden esen rüzgâr, toplamak ve sağ tarafın zıddı olan sol taraf anlamı için kullanılmaktadır. Sağ tarafın karşıtı olarak kullanıldığı zaman uğursuzluk ve kötülük anlamlarına gelir. Arap şair (وَلَمْ أَجْعَلْ شُوْنَكَ بِالشِّمَالِ) ifadesini kullanırken bunu kast etmiştir.³⁶ Yani ben senin durumunu kötü ve uğursuz tarafta görmüyorum. Kur'ân'da ashabü'ş-şimâl ifadesinden sonra “onlar içlerine işleyen bir ateş ve kaynar su içindedirler”³⁷ ifadesinden de, şimâl kelimesinin, içinde uğursuzluk ve kötülük anlamı barındırdığı anlaşılmaktadır.

II- Sağ ve Sol Tarafın Kur'ândaki Yeri

Kur'ân'da yemîn kelimesi birçok ayette farklı anlamlarla geçmektedir. Yemîn kelimesi, “Onların gölgeleri sağa ve sola dönmekte”³⁸, “Ve onları sağ tarafa çeviriyorduk”³⁹, “O inkârcılara ne oluyor ki grup grup sağdan soldan sana doğru koşuyorlar”⁴⁰, “O gün, Mümin erkeklerin ve mümin kadınların nurlarının önlerinden ve sağ yanlarından yetişip yollarını aydınlattığını görürsün”⁴¹ meallerindeki ayetlerde sağ yön ve sağ taraf anlamında kullanılmıştır. “Sonra onlara sağ eliyle darbe indirmeye başladı”⁴², “Sağ ellerinizin maliki/sahibi olduğu cariyelerle yetinin”⁴³, “Sağ elinizle anlaşma yaptığınız kimselere de paylarını verin”⁴⁴, “Nedir o sağ elindeki, ey Musa”⁴⁵ meallerindeki ayetlerde sağ el anlamında, yine “Derler ki siz, evet siz bize hayırla geldiniz”⁴⁶ mealindeki ayette

³⁴ Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Üd Mura'ab, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 14: 11.

³⁵ Bakara, 2/185; Kehf, 18/88; Tahâ, 20/26; Talâk, 65/4-7; İnşirâh, 94/5-6.

³⁶ Zeynüddin er-Râzî, *Muhtâru's-sahâh*, 169; Harîrî, el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman Ebû Muhammed, *Dürretü'l-ğevâmis fi evhâmi'l-havâs*, thk. Arafat Mataraci, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1998), 56; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü'l-arab*, (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414), 11: 364-365.

³⁷ Vâki'a, 56/42.

³⁸ Ayetin Arapça metni, (بِنَقِيًّا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ). Nahl, 16/48.

³⁹ Ayetin Arapça metni “وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ” şeklindedir. Kehf, 18/18; Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmelî, *Câmi'u'l-beyân fi t'evîli'l-kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17: 624.

⁴⁰ Ayetin Arapça Metni, (فَمَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا قَبْلَكَ مَهْطَعِينَ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ). Me'âric, 70/36-37; Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 30: 647.

⁴¹ Ayetin Arapça metni, (يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ). Hadid, 57/12; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23: 179.

⁴² Ayetin Arapça metni şöyledir: “فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ”. Saffat, 37/93; Ebû'l-Leys es-Semerkindî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, (v. 373/985), *Bahru'l-ulûm*, yy., ty., 3: 146.

⁴³ Ayetin Arapça Metni şöyledir: (أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ). Nisâ, 4/3, 24, 25, 36. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8: 347.

⁴⁴ Ayetin Arapça Metni şöyledir: (وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ فَأَنْتُمْ لَهُمْ صَبِيهُمُ). Nisâ, 4/33. Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 10: 68.

⁴⁵ Ayetin Arapça metni, (وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى). Taha, 20/17; İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru ibn arefe*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 3: 142.

⁴⁶ Ayetin Arapça metni, “قَالُوا انكُم كُنْتُمْ تَاتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ” şeklindedir. Saffat, 37/28; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 21: 31.

hayır anlamında, “*Elbette ki onu kuvvetlice yakalardık*”⁴⁷ mealindeki ayette ise kuvvet anlamında kullanılmıştır.⁴⁸

“*Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir*”⁴⁹ âyetinde olduğu gibi yemîn ifadesinden sevinen kimselerin kastedildiği de olmuştur. Zira daha sonra gelen ayette “*Ve sevinç içinde yakınlarına dönecektir*”⁵⁰ ifadesinden, yemîn kelimesinin sevinen kimselere delalet ettiği anlaşılmaktadır. Hakka sûresinde de aynı durum söz konusudur. Bu sürede defteri sağ taraftan verilenlere birçok vaatte bulunulmuş ve daha sonra onlar için, “*Artık o hoşnut olacağı bir hayat içindedir*”⁵¹ şeklinde ifade kullanılmıştır. Bu ayetten hemen sonra, defteri sol tarafından verilenler de şu şekilde zikredilmiştir: “*Defteri sol tarafından verilenler ise, keşke defterim elime verilme ve buradaki hesabımı bilmeseydim*”⁵² Vâkı’ a sûresinde “*Yemîn sahipleri, nedir o yemîn sahipleri*”⁵³ şeklinde geçen ifadeyle, yemîn sahiplerinin önemsendiği anlaşılmaktadır. Zira Kur’ân’ın üslubunda önemsenen şeyler soru sorularak tekrarlanır, daha sonra soruya cevap verilir. Aynı durum, “*Hâkka, hâkka nedir*”, “*Kâri’ a, kâri’ a nedir*” örneklerinde de vardır. Ayrıca Kur’ân’ın her yerde yemîn/sağ kavramı, karşıtı olan şimal kavramıyla ele alındığında, öncelik yemîn kavramına verilir daha sonra karşıtı zikredilir. Bu da yemîn ifadesinin daha çok önemsendiğinin bir başka delilidir.

Kur’ân’da geçen (y-m-n) maddesi, meal türü eserlerde farklı şekillerde tercüme edilmiştir. Vâkı’ a sûresinde geçen Ashabü’l-Meymene ifadesi şu şekilde tercüme edilmiştir: Diyanet İşleri Başkanlığı Meali: “*Ahîret mutluluğuna erenler var ya; ne mutlu kimselerdir!*” Diyanet vakfı meali: “*Sağdakiler, ne mutlu o sağdakilere!*” Ömer Nasuhi Bilmen: “*Ashahab-ı Meymene, nedir Ahâb-ı Meymene?*” Hasan Basri Çantay: “*Sağcılar (a gelince:) o sağcılar ne (mutlu) durlar!*” Süleyman Ateş: “*Sağın adamları (amel defterleri sağ tarafından verilenler), ne uğurlulardır onlar!*” Kur’ân meali yapanların büyük çoğunluğu, yemîn ve eymen ifadelerini sağ taraf ya da sağ el olarak tercüme etmişlerdir.⁵⁴

Müfessirler de ashâbü’l-yemîn ifadesini farklı şekillerde tefsir etmişlerdir. İbnü’l-Cevzî (v. 597/1201) bu ifadeyi tefsir ederken şöyle demiştir: “*Yemîn sahipleri hakkında sekiz görüş bulunmaktadır.*”

⁴⁷ Ayetin Arapça metni “*لاخذنا منه باليمين*” şeklindedir. Hakka, 69/45; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23: 243.

⁴⁸ Neşvân, *Şemsü’l-Ulûm*, 11: 7381.

⁴⁹ Ayetin Arapça metni şöyledir; (فاما من اوتي كتابه بيمينه فسوف يحاسب حسابا يسيرا). İnşikâk, 84/7-8.

⁵⁰ Ayetin Arapça metni şöyledir; (وينقلب الي اهله مسرورا). İnşikâk, 84/9.

⁵¹ Hakka, 69/21.

⁵² Hakka, 69/25.

⁵³ Vâkıa, 56/27

⁵⁴ Adı geçen Kur’ân meallerine bakılabilir.

1- İbn Abbas'ın görüşüne göre, Hz. Âdem'in zürriyeti yaratılmadan önce sağ tarafındaki sulbundan meydana gelen zürriyettir.

2-Kiyamet günü defterleri sağ elinden verilenlerdir. Dahhâk ve Kurtubî bu görüştedirler.

3-Yaptıkları hayırlı işlerden dolayı mutlu olan kimselerdir. Bu görüşü savunanlar, Hasan Basrî ve er-Rabî'dir.

4- Yaratıldıktan sonra Hz. Âdem'in sağ tarafında olan kimselerdir. Bu görüşün sahibi Zeyd b. Eslem'dir.

5-Meymun b. Mehrân'ın görüşüne göre, kıyamet günü sağ tarafta duran kimselerdir.

6-Süddî'nin görüşüne göre cennete giren kimselerdir.

7- Zeccâc'a göre, yüksek rütbeli kimselerdir.

8-Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî'nin görüşüne göre cennetin sağ tarafına alınan kimselerdir.

Müfessirler, ashâbü'l-meş' me için de bu özelliklerin zıddını söylenmişlerdir.”⁵⁵

III- Sağ ve Sol Tarafın Hadisteki Yeri

Hz. Peygamber yaptığı işe göre sağ ve sol taraf ayırımı yapmış, yerine getirdiği bir takım işlerde özellikle sağ tarafı kullanmış, bunu tavsiye ve teşvik etmiştir. Bazı işleri ise bilinçli olarak sol tarafla yapmıştır. Konuyla alakalı Hz. Peygamber'den birçok hadis rivayet edilmiştir. Nevevî bu hadislere dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır: “Hz. Peygamber, sevilen ve istenen işlerde sağ tarafı, diğerlerinde ise sol tarafı kullanmıştır.” Nevevî'nin bu ifadesi daha sonraki âlimler tarafından bir kural haline getirilmiş, başta fakihler olmak üzere, hadisçiler de sağ ve sol ile ilgili hükümlerde bu kuralı zikretmişlerdir.⁵⁶

Hz. Peygamber'den konuyla alakalı rivayet edilen hadisler, uygulama niteliğindeki hadisler ve tavsiye niteliğindeki hadisler olmak üzere iki farklı sınıflandırmaya tabi tutulabilir.

a) Uygulama Niteliğindeki Hadisler

Uygulama niteliğindeki hadislerden bir kısmı şunlardır:

Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber taranmaya, ayakkabı giymeye, temizlik yapmaya ve bütün (hayırlı) işleri yerine getirmeye sağ tarafla başlamış, sağ tarafla yapmaya özen göstermiş ve bu şekilde hareket etmeyi beğenmiştir.”⁵⁷ Yine Hz. Aişe'den rivayet edilen buna

⁵⁵ Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 4: 218.

⁵⁶ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' şehu'l-mühezzeb*, (yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.), 1: 384; İbnü'l-Mülakkin, Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-İ'lâm bi fevâid umdetü'l- ahkâm*, thk. Abdülaziz b. Ahmed, (Suudi Arabistan: Dârü'l-Âsime, 1997), 1: 392.

⁵⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

benzer bir hadiste, “Hz. Peygamber, her işinde sağ tarafı beğenmiştir”⁵⁸ ifadeleri yer almaktadır. Başka bir hadiste, Hz. Aişe “Hz. Peygamber, yemek yeme ve temizlik işlerini sağ eliyle, helâdan sonraki temizliği ve buna benzer işlerini ise sol eliyle yapardı” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁹ Yine Hz. Aişe şu rivayette bulunmuştur: “Hz. Peygamber, yıkandığı zaman sağ tarafa su dökerek başlardı. Üzerine bulaşan necaset olursa sağ elle su döker, sol elle necaseti giderirdi. Daha sonra başından başlayarak suyu dökerdi.”⁶⁰ Hz. Aişe’nin başka bir rivayetinde şu ifadeler yer almaktadır: “Bizden birisi hastalıktan dolayı şikâyette bulunduğu zaman, Hz. Peygamber sağ elini hasta olan kısma koyarak, “Ey insanların rabbi hastalığı gider” şeklinde dua ederdi.”⁶¹

Enes b. Mâlik’ten şöyle rivayet edilmiştir: “Ben kuyudan su aldıktan sonra bardağa koyup, Hz. Peygamber’e verdim. Onun sol tarafında Hz. Ebu Bekir, sağ tarafında da bir Arap oturuyordu. Suyu içtikten sonra sağ tarafında oturan Arap kişiye uzatarak, “herkes sağındakine vererek devam etsin” dedi.”⁶² Enes b. Mâlik’ten yapılan başka bir rivayette şu ifadeler geçmektedir: “Hz. Peygamber şeytan taşlamayı yaptıktan sonra kurbanını kesti. Daha sonra berbere sağ taraftan tıraş etmesini istedi. Hz. Peygamber, kesilen saçları Ebû Talha’ya verdikten sonra, berberden sol tarafını tıraş etmesini istedi. Yine kesilen saçları Ebû Talha’ya vererek insanlara dağıtmasını istedi.”⁶³

Hz. Ali, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Cafer gibi sahabeden şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, yüzüğünü sağ elinde kullanırdı.”⁶⁴ İmran b. Ebî Enes’ten şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, sürme çektiği zaman önce sağ gözüne üç mil, sonra sol gözüne iki mil çekerdi.”⁶⁵ Rivayet edilen bu hadislerden Hz. Peygamber’in sağ tarafa önem verdiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

b) Tavsiye Niteliğindeki Hadisler

Tavsiye niteliğindeki hadislerden bir kısmı şunlardır:

Ebû Hüreyre’den Hz. Peygamber’in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Bir kimse ayakkabı giydiğinde sağ, çıkardığında ise sol tarafla başlasın. Giyerken sağ taraf, çıkarırken sol taraf başta

⁵⁸ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 41: 174;

⁵⁹ Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş’as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü ebî dâvud*, thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ty.), 1: IX.

⁶⁰ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 1: 256.

⁶¹ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 4: 1721.

⁶² Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 109.

⁶³ İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir, *Sahîhu ibn huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zemî, (yy.: el-Mektebetü’l-İslâmî, 2003), 2: 1376.

⁶⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, 3: 275; Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalık b. Hallad b. Abdillâh, *el-Bahrü’z-zehhâr*, (el-Medinetü’l-Münevver: Mektebtü’l-Ulûmi ve’l-Hikemi, 2009), 3: 133; Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, tah. Hasan Abdülmünim Şelebî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ty.), 8: 193. Hz. Peygamber’in yüzüğünü ne şekilde kullandığı yönündeki hükümleri, daha sonra yapacağımız “İbadetler Dışındaki Sağ Tarafın Hükümü” isimli çalışmamızda ele alacağımız için burada değinmedik.

⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *Musannaf ibn ebî şeybe*, thk. Kemal Yusuf, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 5: 37.

olsun.”⁶⁶ Yine Ebû Hüreyre başka bir hadiste şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, ‘Abdest aldığınızda ve giyindiğinizde sağ tarafla başlayın’ dedi”⁶⁷

Ömer b. Ebî Selmâ şöyle rivayet edilmiştir: “Ben çocukken bir defasında Hz. Peygamber’in kucağında oturuyordum. Elimi yemek tabağının her tarafına uzattım. Hz. Peygamber, “Yavrum, Allah’ın ismini an, sağ elinle ve önünden ye” dedi. O günden sonra yemek yeme tarzımı, onun emrettiği şekilde değiştirdim.”⁶⁸ Ebû Bekir b. Abdullah’tan Hz. Peygamber’in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Sizden bir kimse yerken ve içerken sağ eliyle yesin ve içsin. Zira şeytan sol eliyle yiyip içmektedir.”⁶⁹ Ümmü Atiyye kızının banyosunu yaptırırken, Hz. Peygamber ona şöyle demiştir: “Kızına banyo yaptırırken, onun sağ tarafından ve abdest organlarından başla.”⁷⁰

IV- Sağ Tarafla İlgili Fikhî Hükümler

Sağ tarafa önem veren fakihler, konuyla alakalı nakledilen hükümleri ayrıntılı bir şekilde izah etmişlerdir. Onlar, konuyla ilgili hükümleri vaz ederken rivayet edilen hadisleri referans göstermişlerdir. Zira Kur’ân’da sağ ya da sol tarafla ilgili ayetler olsa da bunlar, hüküm içerikli değil daha çok sağ taraf kavramı iyilikler; bunun karşıtı olan sol taraf kavramı ise kötülükler anlamında kullanılmıştır.

İbadetler noktasında sağ tarafa öncelik verilmesi ve eylemlerin sağ tarafla yapılması ile ilgili konu ve hükümler daha çok abdest, teyemmüm, namaz, Kâbe’yi tavaf etmek gibi konu başlıkları altında zikredilmektedir. Fakihler konuyla ilgili hükümleri belirlerken, aynı durum hakkında farklı hükümler ileri sürdükleri olmuştur. Bir konu hakkında vacip hükmünü ileri sürenler olduğu gibi, aynı konuyu sünnet ya da müstehap görenler de olmuştur. Bu farklılıklar bazen aynı mezhep içindeki fakihler arasında dahi vaki olmuştur.

Sağ tarafın önemsenmesi, ibadetlerde ve ibadetler dışında olma üzere iki ayırımı tabi tutulabilir. Biz bu çalışmada, ibadetlerde sağ tarafla ilgili hükümleri ele alacağız.

I- İbadetlerde Sağ Tarafla İlgili Hükümler

a) Abdest

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre abdest alırken sağ tarafa öncelik verilmesinin hükmü müstehaptır.⁷¹ Bu görüşte olan fakihler, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen, “Abdest aldığınızda sağ

⁶⁶ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 154.

⁶⁷ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁶⁸ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 68.

⁶⁹ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih*, 3: 1598.

⁷⁰ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 2: 74.

⁷¹ Haddâdî, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed, *el-Cevheretü’n-neyyire* (yy.: el-Matbatü’l-Hayriyye, 1322), 1: 7; Hettâb, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü’l-celil fi şerhi muhtasari’l-halil* (yy.: Dârü’l-Fikr,

tarafı başlansın”,⁷² Hz. Aişe’den rivayet edilen “Hz. Peygamber her işinde sağ tarafı başlamayı severdi”⁷³ şeklindeki hadisleri ile Hz. Peygamber’in abdest alış şekli tasvir edilirken, “abdest aldığı zaman sağ tarafı sol taraftan önce yıkardı” şeklindeki rivayeti delil göstermişlerdir.⁷⁴

İmâm Şâfiî ve İbnü’l-Hümâm (v. 861/1457) gibi bir kısım Hanefî fakihlere göre ise abdest alırken sağ tarafı başlamanın hükmü sünnettir.⁷⁵ Şâfiî fakihlerin dayandığı delil, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen “Abdest aldığımızda sağ tarafı başlansın”⁷⁶ şeklindeki hadistir. Bu hadiste geçen “فابدءوا -sağ tarafı başlansın” ifadesi emir olduğu için sağ tarafı başlamanın vacip olduğuna delalet etse de, “ellerinizi dirseklere kadar yıkayınız” mealindeki ayetle bunun vacip olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁷⁷ Zira ayetin anlamı geneldir, sağ ya da sol tarafı ilgili her hangi bir teferruata girilmemiştir. İbnü’l-Münzir’in “Abdest alırken sol tarafı sağ taraftan önce yıkayan kimse, tekrar abdest almasına gerek olmadığı noktasında fakihler görüş birliği içindedir”⁷⁸ şeklindeki ifadesi de bunun en fazla sünnet olabileceğine işaret etmektedir. İmam Nevevî, abdest alırken, önce sağ tarafın yıkanmasının sünnet olduğunu ve hakkında icmâ olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Abdest alırken sağ el ve sağ ayağın, sol el ve sol ayaktan önce yıkanmasının sünnet olduğu hakkında icmâ vardır. Aksini yapan kimse, sünnetin faziletinden mahrum kalsa da abdesti geçerlidir.”⁷⁹ İbnü’l-Münzir’in “fakihler görüş birliği içindedir” ve Nevevî’nin “bu konuda icmâ vardır” ifadelerinden ehl-i sünnet fakihleri kastedilmiştir. Zira Şîî fakihler, sağ tarafı başlamanın vacip olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁰

İmâm Şâfiî’den de abdestte sağ tarafı sol taraftan önce yıkamak vaciptir şeklinde bir görüş rivayet edilmiştir. Ancak bu rivayete temkinli yaklaşmak gerekir. Zira bu rivayet bizzat ondan nakledilmemiştir. Muhtemelen İmâm Şâfiî’nin abdestte tertip farzdır ifadesinden hareketle, bu hüküm tahrîç edilmiştir. Ancak bu varsayım kabul edilmemiştir. Zira İmâm Şâfiî abdest azaları arasında

1992), 1: 258, İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Muğnî*, (yy.: Mektebetü’l-Kahire, 1968), 1: 81.

⁷² İbn Hanbel, *Müsnedü imam ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁷³ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 1: 45.

⁷⁴ İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 20: 122.

⁷⁵ İbnü’l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu’l-kadîr* (yy.: Dârü’l-Fikr, ty.), 1: 36; Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Hâşiyetü’t-tahtâvî ala merâki’l-felâh*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidî (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İmiyye, 1997), 64; Ensârî, *Esnâ’l-metâlib*, 1: 37.

⁷⁶ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁷⁷ Mâverdi, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi’l-kebîr fi fıkhi imam eş-şâfiî*, thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 1: 143; Useymîn, *fethu zi’l-celâl ve’l-İkrâm*, 1: 197.

⁷⁸ İbnü’l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *el-İcmâ’*, thk. Fuad Abdülmunim Ahmed (yy.: Dârü’l-Müslim, 2004), 35.

⁷⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 3: 160.

⁸⁰ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 1: 215.

tertibî şart koşsa da, eller ve ayakları bir organ saymış, sağ ve sol ayırımı yapmamıştır.⁸¹ Dolayısıyla ona göre, sol taraf sağ taraftan önce yıkansa dahi abdest geçerli sayılmıştır.⁸²

Ahmed b. Hanbel'den de abdestte sağ tarafla başlamanın vacip olduğu yönünde rivayet bulunmaktadır. Fakat bu rivayet kabul görmemiştir. Zerkeşî, Ahmed b. Hanbel'den bu yönde bir rivayetin yapılmasını “şâz” olarak görmüştür.⁸³ İbn Kudâme'nin, “abdest alırken sağ tarafla başlamanın müstehap oluşu hakkında âlimler arasında görüş ayrılığı yoktur” şeklindeki ifadesi, İbn Hanbel'in bu yönde bir görüşünün olmadığını ortaya koymaktadır.⁸⁴ Kaldı ki Hz. Peygamber'den rivayet edilen, “bütün (hayırlı) işlere sağ tarafla başlamış ve bunu beğenmiştir”⁸⁵ şeklindeki ifadesi, bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Beğenme anlamı, hadisin Arapça metninde bulunan “يُعجبه” kelimesinden anlaşılmaktadır. Beğenmek ifadesi, vacip olan hükme değil, olsa olsa sünnet ya da sünnetten daha aşağı bir hükme delalet eder.

Öte yandan sağ tarafla başlamanın vacip olmadığına, Hz. Ali'den rivayet edilen, “Ben eksiksiz bir şekilde abdest aldıktan sonra sağ tarafla ya da sol tarafla başlamamın ne ehemmiyeti var?” şeklindeki ifade açıkça işaret etmektedir. Başka bir rivayette, abdest almak isteyen bir kimse Hz. Ali'ye, abdest alırken sağ tarafla mı sol tarafla mı başlayayım şeklinde soruyu sorunca, Hz. Ali, abdest almak için su istemiş ve özellikle sol tarafla başlamıştır. Bu rivayete göre de sağ tarafla başlamanın vacip olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.⁸⁶ İbn Mesud'un da bu görüşte olduğu ve “abdest alırken hangi tarafla başladığına aldırmış etme” ifadesini kullandığı rivayet edilmiştir.⁸⁷

Caferî fakihlere göre abdest alırken sağ tarafı, sol taraftan önce yıkamak vaciptir. Onlara göre sağ el ve sağ ayak, sol el ve sol ayaktan önce yıkanmalıdır.⁸⁸ Bunlar, Ebû Hüreyre'den rivayet edilen “abdest aldığımızda sağ tarafla başlayın”⁸⁹ şeklindeki hadiste geçen emir sıgasını esas almışlardır.

b) Teyemmüm

⁸¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1: 143; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 1: 215.

⁸² Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman b. Şâfi' b. Abdülmuttalib, *el-Umm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 1: 46.

⁸³ Komisyon, *el-Mevsu'atü'l-fikhiyyetü'l-küveytiyye*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye (Kuveyt: 1427), 43: 369.

⁸⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 81.

⁸⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

⁸⁶ Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 1: 216.

⁸⁷ İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu sahihi'l-buhârî li ibni battâl*, thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1: 261.

⁸⁸ Hacc es-Seyyid Takiy et-Tebâtebâi el-Kümmî, *Mebânî minhâcü's-sâlihîn*, (yy.: Mektebetü'l-Mehellâfi, t.y.), 1: 502; Şevkânî, *Neylül-Evtâr*, 1: 216.

⁸⁹ İbn Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, 14: 293.

Abdest konusunda geçen görüş farklılıkları teyemmüm konusu için de geçerlidir.⁹⁰ Teyemmüm ederken sağ kolun sol koldan önce teyemmüm edilmesi hakkında farklı görüşler mevcuttur.⁹¹ Bazı fakihlere göre sünnet bazılarında göre müstehap bazılarında göre ise vaciptir. Sağ kolu, sol koldan önce mesh etmek Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre müstehap,⁹² Şâfîilere göre ise sünnettir.⁹³ Şiâ Fakihlere göre ise vaciptir.⁹⁴ Hanefî mezhebine ait bazı kitaplarda sağ kolun sol koldan önce teyemmüm edilmesi teyemmümün sünnetleri arasında sayılmıştır.⁹⁵

Ammar b. Yasir'den rivayet edilen şu hadis, buna delil olarak gösterilmektedir: “Bir defasında Hz. Peygamber bir ihtiyaç için beni bir yere gönderdi. Gittiğim yerde cünüp oldum. Boy abdesti alacak su bulamayınca hayvanın toprakta debelendiği gibi toprakta debelendim. Daha sonra Hz. Peygamber'e gelerek ona durumu anlattım o da bana: “Sen şu şekilde yapsaydın (teyemmüm alsaydın) yeterli olurdu.” Hz. Peygamber, önce sağ elini daha sonra sol elini teyemmüm yaptı.”⁹⁶ Hz. Peygamber'in sağ kolunu sol kolundan önce teyemmüm etmesi bunun sünnet olduğuna işaret etmektedir.

c) Mestleri Mesh Etmek

Şafîî ve Hanbelî fakihlere göre mestler üzerine mesh ederken sağ ayağın sol ayaktan önce mesh edilmesi müstehap sayılmıştır.⁹⁷ Bunun delili Hz. Aişe'den rivayet edilen “Hz. Peygamber, ayakkabı giymeyi, temizliği ve bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapmış ve bunu beğenmiştir”⁹⁸ şeklindeki hadistir. Hadiste geçen, “bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapardı” ifadesinin kapsamı geniştir. Dolayısıyla mestlerin üzerini mesh etmeyi de kapsamaktadır. O halde sağ ayağın sol ayaktan önce mesh edilmesi müstehaptır. Buna mukabil her iki ayağın aynı anda mesh edilebileceğini ileri

⁹⁰ Ali el-Kârî Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Mulla Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu mişkâtü'l-mesâbih* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002), 2: 409.

⁹¹ Nefrâvî, Ahmed b. Gânim b. Salim b. Mehnâ, *el-Fevâkihü'd-devânî alâ risâleti ibn ebî zeyd el-kayrevânî* (yy.: Dârü'l-Fikr, 1995), 1: 157.

⁹² İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz Abidin ed-Dimaşkî, *Reddü'l-Muhtâr alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992), 1: 124; Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiyetü'd-desûkî alâ şerhi'l-kebîr* (yy.:Dârü'l-Fikir, ty.), 1: 158; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 180.

⁹³ Nevevî, *el-Mecmu' Şehu'l-mühezzeb*, 2: 290.

⁹⁴ Tebâtebâi *Mebânî minhâcü's-sâlihîn*, 3: 65-73.

⁹⁵ İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü'r-râik şerhü kenzi'd-dekâik* (yy.: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmi, ty.), 1: 154.

⁹⁶ Müslim, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, 1: 280.

⁹⁷ Büceyremî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-hatîb* (yy.: Dârü'l-Fikr, 1995), 1: 168; İbnü'l-İrâkî, Veliyyüddin Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Hasan b. Abdurrahman, *Tahrîrü'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman Fehmî, (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011) 1: 122; Merdâvî, Alauddin Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin (Kahire: Hier li't-Tibâ'ti, 1995), 1: 185.

⁹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

süren fakihler de olmuştur.⁹⁹ Bunlar, Muğîre b. Şu'be'den “mestlerini mesh ettikten sonra namaza durdu”¹⁰⁰ ve Beyhakî'den rivayet edilen “Hz. Peygamber, mestlerin üstünü bir sefer mesh etmiştir”¹⁰¹ şeklindeki hadisleri delil göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in mestlerini tek seferde mesh etmesi, sağ elini sağ ayağın üstüne, sol elini de sol ayaküstüne koyarak mesh ettiği şeklinde tasvir edilmiştir.¹⁰² Bu iddia sahiplerine göre, her iki rivayette de Hz. Peygamber'in sağ ayağı sol ayaktan önce mesh ettiği şeklinde bir ayrıntı bulunmadığı gibi, onun her iki ayağını aynı anda mesh ettiği anlaşılmaktadır. Esasen bu görüş sahiplerinin iddiası, Hz. Peygamber'in sağ taraf hakkındaki teşvik ve uygulamalarına uymamaktadır. Kaldı ki Beyhakî'den yapılan rivayetin de zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹⁰³ Öte yandan Hz. Peygamber'in, “her iki ayağı tek seferde mesh edebilirsiniz “şeklinde net bir ifadesi de olmamıştır. Ayrıca mesh etmek, yıkamanın yerine geçmektedir. Abdest alırken sağ ayağa öncelik verildiğine göre, mesh etmede de aynı şekilde davranmak gerekir. O halde Hz. Peygamber, önem verdiği hayırlı durumlarda sağ tarafa öncelik verdiğinden dolayı, mestler üzerinde mesh ederken dahi, sağ tarafı sol taraftan önce mesh etmek en azından müstehap sayılmalıdır.¹⁰⁴ Fakat her iki ayağın aynı anda mesh edilmesi durumunda, faziletli bir amel işleme sevabından mahrum kalınsa da, abdest geçerli sayılmıştır.¹⁰⁵

d) Namaz Bağlamında Sağ Taraf İlgili Hükümler

aa) Namazda Sağ Elin Sol Elin Üstüne Bağlanması

Mâlikî mezhebi dışındaki fakihlere göre namazda sağ elin, sol elin üstünde bağlanması sünnet sayılmıştır.¹⁰⁶ İmâm Mâlik'ten konuyla alakalı üç görüş nakledilmiştir. Bu görüşlerden biri cumhurun görüşü gibidir.¹⁰⁷ İbn Rüşd (v. 520/1126), İmâm Mâlik'in bu konu hakkındaki görüşünü aktardıktan sonra şu ifadeleri kullanmıştır: “Esasen İmâm Mâlik namazda sağ elin sol el üstünde bağlanmasını faziletli bir davranış telakki etmiş, fakat bunun vaciplerinden sayılacağı endişesiyle

⁹⁹ İbn Abidin, *Reddül-Muhtâr*, 1: 112; Zerkeşi, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah, *Şerhu'z-zerkeşi* (yy.: Dârü'l-'Abikân, 1993), 1: 404; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 177; Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü'l-vehâc fî şerhi'l-minhâc*, thk. Lecnetün İlmîyye (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004), 1: 352.

¹⁰⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1: 87.

¹⁰¹ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî (yy.: Merkezü Hecl li'l-Buhûs, ty.), 2: 358.

¹⁰² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1: 185.

¹⁰³ Dip notta verilen tahriç bilgisi için bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 358.

¹⁰⁴ Merdâvî, *el-İnsâf*, 1: 418; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 177.

¹⁰⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 208.

¹⁰⁶ Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Ferğânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*, tah. Tallâl Yusuf, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1: 49; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2: 100; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 341.

¹⁰⁷ İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhi ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâili'l-müstahrece*, thk. Muhammad Hacci (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 13: 72.

mekruh görmüştür.”¹⁰⁸ Ancak İbn Rüşd’ün bu yorumu uzak bir ihtimaldir. Çünkü İmâm Mâlik, ellerin bağlanması noktasında sağ elin sol elin üstüne bağlanması sünnettir şeklinde izahta bulunabilirdi.

Mâlikî fakihlerin dışındakilerinin delili, Vâil’den rivayet edilen, “Hz. Peygamber’in namazda sağ elini sol elin üstüne bağladığını gördüm”¹⁰⁹ şeklindeki hadistir. Şurahbil el-Ensârî’den (v. 123/740) de aynı anlamda başka bir rivayet bulunmaktadır.¹¹⁰ Sağ elin sol el üstüne bağlanması hakkında Hz. Aişe’den de şöyle rivayet edilmektedir: “Üç şey peygamberliğin amelinden sayılır. Bunlar; iftarı erken açmak, sahur geciktirmek ve namazda sağ eli sol elin üstüne bağlamaktır.”¹¹¹ Namazda sağ elin sol el üstüne bağlanmasının sebebi, namaza başlayan kimsenin içinde barındırdığı saygının dışa yansımaları şeklinde açıklanabilir. Ayrıca sağ elin, sol elin üstüne bağlanması, sağ ele verilen değer göstergesidir.

bb) Namazda Otururken Sağ Ayağın Şekli

Namazlardaki oturuşlarda sağ ayağı dik bir şekilde bırakıp sol ayaküstünde oturmak sünnet sayılmıştır.¹¹² Oturma şekli hakkında mezheplere göre farklı görüşler varsa da sağ ayağın sünnet olma şekli hakkında görüş birliği bulunmaktadır. Zira konuyla alakalı rivayet edilen hadislerin tamamında sağ ayağın konumu aynıdır ve sağ ayaküstüne oturulmamıştır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadislerde oturuş şekli şu şekilde tasvir edilmiştir: Hz. Peygamber, namazda otururken sol ayaküstünde oturup sağ ayağını dik bir şekilde bırakırdı. Fakihlerin bu konudaki delili, Vâil b. Hucr’den rivayet edilen, “Hz. Peygamber namazda otururken, sol ayaküstünde oturur, sağ ayağını dik bırakırdı”¹¹³ şeklindeki hadistir. Bu hadiste Hz. Peygamber’in oturduğunda sağ ayağını dik bir şekilde bıraktığı açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Namazlardaki son oturuş şekli hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mâlikî, Şâfî ve Hanbelî fakihlere göre son oturuşun “teverruk” şekliyle olması sünnettir.¹¹⁴ Bu görüşü savunanların delilleri, rivayet edilen “Hz. Peygamber ikinci oturuşta sol ayağını kıvrırarak üstüne oturur, sağ

¹⁰⁸ İbn Rüşd (el-Cedd), *el-Beyân ve ’t-tahsil*, 1: 395.

¹⁰⁹ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 31: 166.

¹¹⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Tahrîcü ’l-ehâdisi ’l-merfû ’a* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1999), 1138.

¹¹¹ İbn Bişrân, Ebû’l-Kasım Abdülmelik b. Muhammed b. Abdillâh, *Emâli ibn bişrân* (Riyad: Dârü’l-Vatan, 1997), 200.

¹¹² Aynı Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğeytâbî, *el-Binâye şerhü’l-hidâye*, (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 2: 262; İbn Rüşd, Ebû’l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktasid* (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2004), 1: 144; Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 132; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 383. .

¹¹³ Humeydî, Ebû Bekir Abdillâh b. Zübeyr, b. İsa b. Ubeydullâh el-Kureşî, *Müsnedü’l-hümejdî*, thk. Hasan Selim Esed, (Şam: Dârü’s-Sekâ, 1996), 2: 136.

¹¹⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 31: 168; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed, *Sahîhu ibn hibbân bi’tertîbi ibn belbân*, thk. Şuayb Arnavut (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 5: 270.

ayağını da dik bir şekilde bırakırdı”¹¹⁵ anlamındaki hadistir.¹¹⁶ Hanefî fakihlere göre ise, gerek birinci ve gerekse ikinci oturuşta iftirâş şekliyle oturulur.¹¹⁷ Bunlar, Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen şu hadisi delil göstermişlerdir: “Namaz oturduğunda sol ayağı yatırıp üstüne oturman ve sağ ayağı dik bir şekilde bırakman sünnettendir.”¹¹⁸ Bu rivayette namazdaki oturuşlar arasına herhangi bir fark belirtilmemiştir. Ayrıca Hz. Aişe’den, “Hz. Peygamber teşehhüt için oturduğu zaman, sol ayağının üstünde oturur, sağ ayağını da dik bir vaziyette bırakırdı”¹¹⁹ şeklindeki rivayeti de delil göstermişlerdir. Farklı içtihatların meydana gelmesinin sebebi, konuyla alakalı farklı hadislerin varit olması ve bu hadislerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁰ Namazın oturuşlarında sağ ayak için farklı muamelede bulunmak ve onun üstünde oturmamak, muhtemelen sağ ayağa verilen değerden kaynaklanmaktadır. Zira rivayetlerden birinde, “Hz. Peygamber, sağ ayağın üstünde oturmayı mekruh görürdü”¹²¹ ifadesi geçmektedir.

cc) Namazda Otururken Sağ Bacak Üstüne Konulan Elin Şekli

Teşehhütte sağ eli sağ bacak üstüne bırakmak ve şehadet kelimesi söylenince işaret parmağıyla işaret etmek sünnettir.¹²² Şehadet kelimesi okunurken şehadet parmağıyla işaret etmenin hükmü hakkında fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak sağ elin şekli hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî fakihlerin dışındakiler, şehadet parmağı hariç sağ elin yumruk halinde¹²³ sağ diz üstüne konulmasının sünnet olduğunu savunmuşlardır. Hanefî fakihlere göre ise sağ el, sol el gibi açık bir şekilde bırakılmalıdır.¹²⁴ Hanefî fakihlerin delili, İbn Ömer’den rivayet edilen “Hz. Peygamber teşehhütte otururken sağ elini sağ bacak üstüne bırakarak işaret parmağıyla işarette

¹¹⁵ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevî el-Horasânî, *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsar*, thk. Abdülmuti Emin Kalaci (Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991), 3: 45.

¹¹⁶ Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâ'ü's-senâi' fi tertîbi's-şerâi'* (yy.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1: 211.

¹¹⁷ İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 512. İftirâş: Sol ayağın yatırılarak üstüne oturup, sağ ayağın dik bir şekilde bırakılmasıdır. Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 132; Aynî, *el-Binâye*, 2: 262.

¹¹⁸ Âmirî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân, *el-Emâlî ve'l-kirâe*, thk. Masad Abdülhamid (Tanta: Dârü's-Sehâbeti li't-Türâs, 1413), 28.

¹¹⁹ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü ibn mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, t.y.), 1: 338.

¹²⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1: 144.

¹²¹ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habbete, *el-Âsâr*, tah. Ebû'l-Vefâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 1: 67.

¹²² İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 509; Tenûhî el-Mehdevî, Ebû't-Tahir İbrahim b. Abdüssamed, *et-Tenbîh alâ mebdâii't-tevcîh*, thk. Muhammed Belehsan, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007), 1: 417.

¹²³ Fıkıh kaynaklarının bir kısmında sağ elin şekli “elli beş sayısını bildiren şekil haline getirilir” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade, Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen hadiste açıkça dile getirilmiştir. (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, 2: 327). Teşehhüt parmağı hariç yumruk haline getirilen elin boğumları ve yan tarafı Arapça elli üç rakamını andırmaktadır. (Nevevî, *el-Mecmu'*, 3: 452.)

¹²⁴ İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 509; Tenûhî, *et-Tenbîh*, 1: 417; Nevevî, *el-Mecmu'*, 3: 452; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 383.

bulunurdu”¹²⁵ şeklindeki hadistir. Bu hadiste elin şekli hakkında herhangi bir tasvir olmadığı için Hanefî fakihler, sağ el için herhangi bir şekil belirtmemişlerdir. Diğer fakihlerin delili ise, Vâil b. Hucr’dan yapılan “Hz. Peygamber sağ elini işaret parmağı hariç yumruk şeklinde sağ dizinin üstüne koymuştur”¹²⁶ şeklindeki hadistir. Sağ elin sağ dizinin üstüne bırakılmasının şekli hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerin meydana gelmesinin sebebi, farklı hadislerin rivayet edilmesi ve bu rivayetlerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Şevkânî bu konuda beş görüşün olduğunu zikretmektedir.¹²⁷

Teşehhüt esnasında sağ elin farklı bir şekilde bırakılması ve kelime-i şهادet okunurken sağ elin işaret parmağıyla işaret edilmesi, sağ ele verilen değerden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Sen’ânî özellikle sağ elde bulunan işaret parmağıyla işaret etmenin sebebini, “çünkü sağ parmak, atar damar vasıtasıyla kalp ile bağlantılıdır. Sağ işaret parmağı hareketlendiği zaman, kalbin dikkatini cezbeder” şeklinde ifade etmiştir.¹²⁸ Bunun hikmeti ise, “tevhidin; fiil/eylem, kavı/söz ve itikatta/düşüncede oluşması için şهادet parmağı hareket ettirilir” şeklinde açıklanmıştır. Bu da özellikle sağ elin başparmağı ile kalp arasındaki bağlantının olmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁹

dd) İmamın Sağ Tarafında Durmak

Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî fakihlere göre, imamın arkasında namaz kılan kimse, tek başına olursa, imamın sağ tarafında durması sünnettir. Fakihlerin bu konudaki delili, İbn Abbas’tan yapılan rivayettir. Rivayete göre bir defasında İbn Abbas tek başına Hz. Peygamber ile namaz kılmış, Hz. Peygamber’in sol tarafında durmuş, fakat Hz. Peygamber, farklı rivayetlere göre onun perçeminden ya da kulağından tutarak kendi sağ tarafa getirmiştir. Bu rivayete göre imamlarla birlikte namaz kılan kimse, imamın sol tarafında dursa dahi, imam tarafından sağ tarafa getirilmesi sünnettir. Nevevî bu hadise dayanarak şu ifadeyi kullanmıştır: “Tek başına imamın arkasında ya da sol tarafında namaza başlayan kimsenin sağ tarafa geçmesi müstehaptır. Kendisi geçmezse imam onu sağ tarafa almaya çalışır. Fakat me’um imamın sol tarafında namazı tamamlaması mekruh olsa da namaz geçerlidir.”¹³⁰ Hanbelî fakihler İbn Abbas’ın rivayetine dayanarak, tek kişinin imamın sağ tarafında namaz kılması vaciptir demişlerdir.¹³¹

¹²⁵ İbn Mâce, *Sünenü ibn mâce*, 2: 77; İbn Merdûyeh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed *Cüzün fi ehâdis ibn hibbân*, thk. Bedir b. Abdullah el-Bedir (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1414), 198.

¹²⁶ Humeydî, *Müsnedü’l-hümejdî*, 2: 136.

¹²⁷ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 2: 327-328.

¹²⁸ San’ânî, Muhammed b. İsmail b. Salah b. Muhammed el-Hasanî, *Sübülü’s-selâm* (yy.: Dârü’l-Hadis, t.y.), 1: 282.

¹²⁹ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 2: 328.

¹³⁰ Nevevî, *el-Mecmu’*, 4: 292.

¹³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 155.

İmamın arkasında duran safların sağ tarafı dahi sol tarafa göre daha faziletli sayılmıştır. Bu hususta Berrâ şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bize imamlık yaptığı zaman, namazdan sonra sağ tarafa döner ve sağ tarafa bakardı. Bu yüzden biz de safların sağ tarafında namaz kılmak isterdik.”¹³² Ayrıca “Allah ve melekleri safların sağ taraflarına rahmet ederler”¹³³ şeklinde başka bir hadis rivayet edilmektedir. Bu hadislerden imamın sağ tarafında namaz kılmanın daha faziletli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat imamın sağında durmak sünnettir deyip, bütün cemaatin sağ tarafta birikmesi de doğru değildir. Zira cemaatle namaz kılındığı zaman imamın saffin ortasında durması esastır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen, “İmamı ortalayın ve boşluklar doldurulsun”¹³⁴ şeklindeki hadis buna açıkça işaret etmektedir.

e) Sağ Elle Tespih Çekmek

Fakihlere göre sağ elle tespih çekmek sünnettir.¹³⁵ Bunun delili Abdullah b. Ömer’in “Hz. Peygamber’in sağ eliyle tespih çektiğini gördüm”¹³⁶ şeklindeki rivayettir. Ancak Yüseyre isimli kadın sahâbiden rivayet edilen, Hz. Peygamber bize “Parmak uçlarınızla tespih çekin. Çünkü onlar yaptıkları şeyden sorumludurlar ve kıyamet günü onlar konuşturulacaklardır”¹³⁷ hadisi, bu konuda muhayyerlik olduğuna işaret etmektedir. Zira bu hadiste sağ el ya da sol el diye herhangi bir tahsiste bulunulmamıştır. Ancak Hz. Aişe’den rivayet edilen “Hz. Peygamber bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapmıştır” şeklindeki rivayeti ve sağ elin işaret parmağıyla kalp arasındaki bağlantı düşünülecek olursa, tespihin sağ elle çekilmesinin daha isabetli olacağı ortaya çıkacaktır. Kaldı ki Hz. Peygamber’in namazdan sonra tespih çektiği yönündeki hadisi açıklayan muhaddisler, “sağ eliyle tespih çekmiştir” ifadesini eklemiştir.¹³⁸

Sağ elle tespih çekilsin diyenler bunu dinî gereklilik olarak görmüyor, zikir okurken, ip ve taş gibi nesnelere de tespih çekilmesinde bir sakıncanın olmadığını kabul ediyorlar. Zira bu konuda Hz. Peygamber’den birçok hadis rivayet edilmiştir.¹³⁹ Ancak fakihler, daha faziletli olması noktasında ellerle, özellikle de sağ elle tespih çekilmesinin daha uygun olduğunu savunmuşlardır.

f) Sağ Elle Misvak Kullanmak

¹³² Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 1: 492.

¹³³ İbn Mâce, *Sünenü ibn mâce*, 1: 321.

¹³⁴ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3: 147.

¹³⁵ Tahtâvî, *Hâşiyetü’l-Tahtâvî*, 316; Behûtî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfû’l-kenâ’ an metni’l-iknâ’* (yy.: Dârü’l-Fikr, ty.), 1, 366.

¹³⁶ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2: 267.

¹³⁷ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 45: 35.

¹³⁸ Remlî, Şihabüddin Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şerhü süneni ebî dâvud*, thk. Heyet (Mısır: Dârü’l-Felâh, 2016), 3: 109; Sehârenfûrî, Şeyh Halil Ahmed, *Bezlü’l-mechûd fi halli süneni ebî dâvud* (Hindistan: Merkezi Ebî Hasan en-Nedvî, 2006), 6: 232.

¹³⁹ Mubârekfûrî, Ebü’l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü’l-ehvezî* (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 9: 322.

Sol elle misvak kullanmanın müstehap olduğunu savunan fakihler varsa da, büyük çoğunluğu misvağı sağ elle kullanmanın ve ağızın sağ tarafından başlanmanın müstehap olduğu görüşündedirler. Hanefi, Mâlikî ve bir kısım Şâfiî ve Hanbelî¹⁴⁰ fakihler, bu görüşü savunmuşlardır. Bunun delili Hz. Aişe'den rivayet edilen, "Hz. Peygamber hayırlı işleri sağ tarafla yapmayı ve sağ tarafa öncelik vermeyi beğenirdi" hadisine yapılan Ebû Dâvud'un "sağ eliyle misvak kullanmayı beğenirdi"¹⁴¹ şeklinde yaptığı eklemesidir.

Esasen bu farklı görüşlerin meydana gelmesinin sebebi, misvak kullanmaya farklı anlamlar yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Misvakın ibadet niyetiyle kullanıldığında sağ elle, temizlik niyetiyle kullanıldığında ise sol elle tutulmasının müstehap olduğunu savunanların görüşleri de buna işaret etmektedir.¹⁴² Bir takım fıkıh kaynaklarında misvak kullanmanın detayına inilerek, misvakın tutulma şekli dahi tasvir edilmiştir.¹⁴³

g) Sağ Ayakla Camiye Girmek

Fakihler, sağ ayakla camiye girmeyi sol ayakla da çıkmayı müstehap görmüşlerdir.¹⁴⁴ Buna delil olarak, Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen, "Camiye girerken sağ ayağınla girmen, çıkarken sol ayağınla çıkman sünnettendir"¹⁴⁵ hadisi gösterilmektedir.

Girilmesi ibadet sayılan veya hoş karşılanan cami gibi yerlerin dışına sol ayakla girmek sünnet sayılmıştır. Hakkında hadis olmasa da hela, hamam ve ahır gibi yerlere de sol ayakla girileceği ifade edilmiştir. Zira Hz. Hafsa'dan rivayet edilen, "Hz. Peygamber yemek, içmek ve giyinmek gibi eylemlerini sağ tarafla yapardı" şeklindeki hadis elleri kapsadığı gibi ayakları da kapsamaktadır.¹⁴⁶ Çünkü her ikisi de sağ taraf olma noktasında aynıdır. Dolayısıyla bu hadise göre hela, hamam ve ahır gibi yerlere girerken sol ayağın kullanılması sünnete daha uygundur. Öte yandan ev ve iş yerleri gibi yerleşim alanlarını, camiye kıyas ederek buralara sağ ayakla girip, sol ayakla çıkmak müstehap sayılmıştır.¹⁴⁷

h) Müezzinin Ezan Okurken Yüzünü Sağ Tarafa Dönmesi

¹⁴⁰ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 1: 21; Sâvî, *es-Sâvî alâ's-şerhi's-sağîr*, 1: 124; Büceyremî, *Tuhfetü'l-habîb*, 1: 122; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 71.

¹⁴¹ Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 12: 168.

¹⁴² Irâkî, *Tarhü't-Tesrîb*, 2: 71; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 155.

¹⁴³ Bkz. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 1: 21.

¹⁴⁴ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 2: 350; Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehü'l-celîl şerhu muhtasari'l-halil* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989), 1: 101; Nevevî, *el-Mecmu' Şehu'l-muhezzeb*, 1: 384; Behutî, *Keşşâfü'l-kenâ'*, 1: 326.

¹⁴⁵ Hâkim, *el-Müstedrek* 1: 338.

¹⁴⁶ Etyubî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *el-Bahrü'l-muhît es-seccâc fî şerhi sahih el-imâm müslim el-haccâc*, (yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1436), 7: 16.

¹⁴⁷ Şeyh Aliş, *Minehü'l-celîl*, 1: 101.

Mâlikî mezhebi hariç diğer mezheplere göre, müezzin ezan okuduğu zaman “heyâ alâ’s-selâ” cümlesinde yüzünü sağ tarafa, “heyâ alâ’l-felâh” cümlesinde ise sol tarafa çevirmesi, müstehap ya da sünnettir.¹⁴⁸ Bu konuda sağ tarafa öncelik verilmesi, sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır.¹⁴⁹ Delil olarak “Hz. Bilal ezan okurken onu izledim. Heyyâ alâ’s-selâ ve heyâ alâ’l-felâh kelimelerini telaffuz ettiği zaman, yüzünü sağ tarafa ve sol tarafa çevirdiğini gördüm”¹⁵⁰ rivayetidir. İmâm Mâlik, müezzinin sağ tarafa ve sol tarafa dönmesini tasvip etmemiş, müezzinin yüzü ve göğsü kibleye dönük olması gerekir demiştir. Ancak İmâm Mâlik şu ifadeyi eklemiştir: “Müezzin, sağ tarafa ve sol tarafa namazı ilan etme niyetiyle dönerse bunda bir beis yoktur.”¹⁵¹ Esasen diğer fakihler de ilan etme niyetinin olması gerektiğine vurgu yaparak sadece yüzün dönmesini sünnet saymışlardır. Fakat minare şerefesinde yerinde durarak tam manasıyla ilan gerçekleşmezse müezzinin minare şerefesinin etrafında dönmesine ruhsat verilmiştir.¹⁵² Bu konuda sağ tarafın önemsenmesi ona öncelik verilmesidir. Yoksa müezzin sağ tarafa döndüğü gibi sol tarafa da dönmektedir.

İmâm Mâlik dışındaki fakihler, yeni doğan çocuğun kulaklarında ezan ve kamet okumayı sünnet saymışlardır.¹⁵³ Bunun delili Hz. Peygamber’in torunu Hasan b. Ali doğduğu zaman Hz. Peygamber’in, önce onun sağ kulağına ezanı, daha sonra sol kulağına kamet okumasıdır.¹⁵⁴ Ayrıca “bir kimse yeni doğan çocuğunun, sağ kulağına ezan ve sol kulağına kamet okursa sihir ve sara hastalığı gibi hastalıklardan korunmuş olur”¹⁵⁵ şeklindeki hadis de buna delil gösterilmektedir. Mâlikî Fakihlerden olan Hettâb (v. 954/1547), İmâm Mâlik’in görüşünü şöyle nakletmiştir: “İmâm Mâlik yeni doğan çocuğun kulağında ezan okumayı mekruh görmüştür.”¹⁵⁶

Yeni doğan çocuğun kulağında ezan ve kametin okunması, çocuğun ilk duyduğu sesin zikir olması ve şeytanın kendisinden uzaklaşması amacına matuftur.¹⁵⁷ Bu konuda sağ tarafa öncelik verilmesi, sağ tarafın önemine işaret etmektedir. Aksi halde sol kulağa da öncelik verilebilirdi.

¹⁴⁸ Tahtâvî, *Hâşiyetü’l-tahtâvî*, 197; Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 44; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 309. Heyyâ alâ’s-selâ ve heyâ alâ’l-felâh ifadelerinde sağa sola dönmenin amacı, sağ taraf ve sol tarafta bulunan kimselere namaz vaktinin girdiğini duyurmaktır. Amaç bu ise ses cihazlarının günümüzde kullanılması sağ ve sol tarafa dönme ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. (Abdullah b. Muhammed et-Teyyâr, *el-Fıkhü’l-müeyesser* (Riyad: Medârü’l-Vatan, 2011), 1: 190).

¹⁴⁹ Hettâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1: 433; Mâverdî, *el-Hâvi*, 4: 469; Keremî, Mer’î b. Yusuf b. Ebî Bekir b. Ahmed, *Delîlü’l-tâlib li neyli’l-metâlib*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed (Riyad: Dârü Taybe, 2004), 115.

¹⁵⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 4: 219.

¹⁵¹ Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvene*, (yy.: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 1: 158.

¹⁵² Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali, *Dürerü’l-hükkâm şerhu gureri’l-ahkâm*, (yy.: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, t.y.), 1: 55.

¹⁵³ İbn Abidin, *Reddû’l-Muhtâr*, 1: 385; Ensârî, *esnâ’l-metâlib*, 1: 549; Behuti, *Keşşâfü’l-kenâ’*, 3: 29.

¹⁵⁴ Beyhakî, *Şu’abü’l-ıman*, 11: 105.

¹⁵⁵ Beyhakî, *Şu’abü’l-ıman*, 11: 106.

¹⁵⁶ Hettâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1: 434.

¹⁵⁷ Seyyid Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1977), 3: 329.

i) Boy Abdesti Alırken Önce Sağ Tarafı Yıkamak

Fakihler, boy abdesti alırken ya da banyo yaparken sağ tarafın sol taraftan önce yıkanmasını müstehap ya da sünnet olarak görmüşlerdir.¹⁵⁸ Bu konudaki delil, Hz. Aişe'den rivayet edilen "Hz. Peygamber yıkandığı zaman sağ tarafa su dökerek başlardı"¹⁵⁹ hadisidir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in yıkanırken, önce sağ tarafını yıkadığı açık bir şekilde dile getirilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu yönde tavsiyesi de bulunmaktadır. Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: "Ensar'dan bir bayan Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Allah'ın Resûlü cenabetten nasıl yıkanmamız gerekir?" diye sordu. Hz. Peygamber, "Yıkanmaya başlarken önce abdest al, sonra sağ tarafını daha sonra sol tarafını yıka" dedi."¹⁶⁰ Hanbelî fakih ve muhaddis İbn Recep (v. 795/1393) yıkanmayı şu şekilde tasvir etmiştir: "Bir kimse yıkanırken önce sağ tarafa, sonra sol tarafa daha sonra başının ortasına su dökmelidir."¹⁶¹ Ayrıca Hz. Aişe'den yapılan "Hz. Peygamber cenabetten yıkandığı zaman tas gibi bir şey ister ve bununla önce başının sağ tarafına daha sonra sol tarafına su dökerdi"¹⁶² şeklindeki hadis de delil gösterilmektedir. Bu hadis, başın sağ ve sol tarafıyla alakalı olsa da, vücudun sağ ve sol tarafını da kapsamaktadır. Çünkü başın sağ tarafına dökülen su, vücudun sağ tarafına da dökülmüş sayılır.¹⁶³

Fakihler, cenaze yıkanırken de ilk önce sağ tarafın yıkanmasını müstehap saymışlardır.¹⁶⁴ Bu konuda Hz. Peygamber'in Ümmü Atiyye'ye "Kızının başını yıkarken, onun sağ tarafından ve abdest organlarından başla"¹⁶⁵ şeklindeki ifadesi delil gösterilmiştir.

j) Kâbe'nin Sağ Tarafından Tavaf Yapmak

Sağ tarafın önemsendiği ibadetlerden biri de tavaftır. Tavafta Kâbe'nin sağ tarafından yürümek gerekmektedir. Bu da teyamün kavramıyla ifade edilmektedir. Mâlikî, Hanbelî ve bir kısım Şâfiî fakihlere göre teyamün tavafın sıhhat şartlarındandır.¹⁶⁶ Hanefî fakihlere göre ise vaciptir olup,

¹⁵⁸ Desûkî, *Hâşiytü'd-Desûkî*, 1: 101; Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 384; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 160.

¹⁵⁹ Müslim, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, 1: 256.

¹⁶⁰ Teyâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. Carûd, *Müsnedü ebî dâvud et-teyâlisî*, tah. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Mısır: Dârü Hicr, 1999), 3: 142.

¹⁶¹ İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyin es-Sâmî, *Fethü'l-bârî şerhu sahihi'l-buhârî*, tah. Mahmud b. Şaban (Medinetü'l-Münevver, Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye, 1996), 1: 259.

¹⁶² Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 60.

¹⁶³ Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1: 370.

¹⁶⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-senâi'*, 1: 158-159; Haraşî, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü muhtasarı malil li'l-huraşî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ty.), 2: 114; Büceyremî, *Tuhfetü'l-Habîb*, 1: 455; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Kâfi fi fihri'l-imâm Ahmed* (yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1: 356.

¹⁶⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 2: 74.

¹⁶⁶ Hettâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 3: 70; Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 3: 280; İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed, *el-Mübdî' fi şerhi'l-mukni'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3: 196.

Kâbe'nin sol tarafından (teyasür) yapılan tavaf geçerli fakat tahrimen mekruhtur. Dolayısıyla bir kimse teyasür ile tavaf yaparsa, Mekke'de olduğu süre zarfında tavafı iade etmesi gerekir. Aksi halde kurban keserek bu hata telafi edilmelidir.¹⁶⁷ Bunun delili Hz. Peygamber'in tavaf yaparken Kâbe'nin sağ tarafından tavaf ettiğine dair rivayettir. Söz konusu rivayet "Hz. Peygamber Mekke'ye geldiği zaman, Hacerü'l-esved'i istilam ettikten sonra onu sağ tarafına alarak üçünü remel, dördünü ise yürüyerek yedi sefer Kâbe'nin etrafında döndü" şeklindedir.¹⁶⁸ Namazda olduğu gibi tavafta da şekil şartlarına riayet etmek gerekir. Çünkü namaz ve tavaf, farz olma noktasında aynıdır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Hac ile ilgili görevleri benden öğreniniz"¹⁶⁹ şeklindeki hadis, tavafta teyamünün şart olduğunu göstermektedir. Zira Hz. Peygamber, tavaf yaparken Kâbe'yi sol tarafına almış, dolayısıyla teyamün yapmıştır. Hanefî fakihlerden olan Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin es-Suğdî (v. 461/1068) ise, tavaftaki teyamünü tavafın sünnetleri arasında zikretmiştir.¹⁷⁰

Esasen Kâbe'yi tavaf ederken Kâbe'nin sağ tarafından yürümek sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber bütün hayırlı işlerde sağ tarafla hareket etmeyi sevmiş ve bu tarafı beğenmiştir.¹⁷¹

Sonuç

Arapçada hayır, bereket ve uğur anlamlarına gelen "yemîn" kelimesi ve türevleri Kur'ân'da bu anlamların tümünde kullanılmıştır. Yemîn kelimesi bu anlamları içinde barındırdığı için insanlar, bu anlamlara nail olmak temennisiyle yemîn kavramını kullanmaya ve ona göre hareket etmeye özen göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in yeme, içme ve taranma gibi eylemleri sağ elle yerine getirmesi, temizlik ve hoş karşılanmayan eylemleri ise sol elle yapmasının temelinde bu düşünce yatmaktadır. Fıkıh ilminde Hz. Peygamber'in bu tarz uygulamalarına sünneti zevaid denir. Hz. Peygamber'i bu tarz eylemlerde taklit etmek farz ya da vacip olmasa da sünnettir. Bu niyetle Hz. Peygamber'i taklit eden kimse sevap kazanır. Bu yüzden âlimlere göre mazeret olmadığı müddetçe bu sünnetleri taklit etmek daha uygun sayılmıştır. Öte yandan, "De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun" mealindeki ayet, Hz. Peygamber'e uymanın önemine işaret etmektedir. Âyette geçen uymak eyleminin kapsamı geniş olduğu için, itikadî, ahlakî ve amelî hükümleri içine aldığı gibi, fiilî ve kavli, hüda ve zevaid sünnetleri de içine almaktadır. Aynı şekilde "Hz. Peygamber'in size getirdiği şeyleri alın. Sizi

¹⁶⁷ Kâsânî, *Bedâi' u's-senâi'*, 2: 131.

¹⁶⁸ Beğavî, *Şerhü's-sünne*, 7: 106.

¹⁶⁹ Hadisin Arapça metni şu şekildedir: "خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ" (İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihi* thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan, Dârü'l-Cevzî, 1994), 1: 461).

¹⁷⁰ Suğdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed, *en-Nütefî'l-fetâvâ*, thk. Salahddin en-Nâhî, (yy.: Dârü'l-Furkan, Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1: 211.

¹⁷¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 3: 160.

alıkoyduğu durumlardan da sakının” mealindeki ayet de her noktada Hz. Peygamber’in örnek alınması gerektiğini göstermektedir.

Fakihlerden bir kısmı Hz. Peygamber’in sağ tarafı tavsiye, teşvik ve bizzat kendisinin de uygulamalarından yola çıkarak sağ tarafla yaptığı ya da emrettiği bir takım eylemleri vacip derecesinde telakki etmişlerdir. Bu da Hz. Peygamber’in hal ve hareketlerine ne kadar önem verildiğinin göstergelerindedir. Öyle ki bazıları Hz. Peygamber’in kavunu nasıl yediği noktasında rivayet olmadığından dolayı kavun yemeyen olmuştur. Gazâlî, adet olan sünnetleri “adet olan sünnet kısmındandır, yapılmasa da olur” deyip küçümsenmemesi gerektiği tavsiyesinden sonra, “aksi halde bunun mutluluk kapısını kapatacağı” ifadesini kullanmıştır. O halde Hz. Peygamber’den rivayet edilen sağ tarafın önemsenmesi ile ilgili hadisler ve sağ tarafla bir takım eylemlerin yapılmasıyla ilgili rivayetler önemslenmelidir.

Sağ tarafın önemi ve fazileti konusu, fıkıh ilminin önemli konularından sayılmaktadır. Bu yüzden Müslümanların bu konuda bilgi sahibi olmaları, gerek ibadetlerde ve gerekse günlük hayatta onların bilinçli hareket etmelerini sağlayacak ve onlara sevap kazandıracaktır. Ayrıca bu ve benzer konuları öğrenmek ve kavramak Müslümanlara dinlerini yaşama noktasında zevk verir. Öte yandan ibadetleri bir takım şekil kurallarına tabi tutan İslam dini, günlük hayat tarzını da bir takım kurallara bağlamıştır. Bu kurallar, sebepler bağlamında düşünülerek vaz edilmiştir. Bu bağlamda hoş karşılanmayan büyük ve küçük abdestten temizlenme gibi durumlarda sol elin kullanılması, hoş karşılanmayan yemek yeme ve su içme gibi durumlarda da sağ elin kullanılmasında olduğu gibi. Nevevî’den sonra bu ayırım kural haline gelmiştir. Bunun sebebi muhtemelen şudur: Bütün eylemler sağ elle yapılırsa yemek yendiği anda, sağ elin yaptığı hoş olmayan durum hatırlanır, fitratın hoşuna gitmez ve kişi zorlanabilir. Bu yüzden sağ ve sol tarafların görev ve sorumluluk alanları ayrılmıştır. Kaldı ki düzen ve kuralın prensip halinde uygulandığı İslam dininde teyamün kelimesinin kökünden anlaşılan hayır ve bereket anlamları umularak, sağ tarafa göre hareket etmek doğru olan davranıştır. Hz. Peygamber’in de sağ tarafa önem vermesi bu amaca matuftur.

Sosyal hayatta da sağ tarafa önem ve öncelik verilmesi, gerçek bir eşitlik örneğidir. Zira bu prensibe uyulduğu takdirde rütbe ve makama bakmadan sağ taraftaki kim olursa olsun ona öncelik verilir. Hz. Peygamber dahi bunu bizzat uygulamış ve sol tarafında Hz. Ebû Bekir oturduğu halde sağ tarafında oturan başka bir sahabeye öncelik vermiştir.

Hz. Peygamber’in ibadetlerde de sağ tarafa önem verdiği, rivayet edilen hadislerden açıkça ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Hz. Peygamber’in abdest alma gibi durumlarda, her zaman önce sağ tarafla başlamasına dayanarak bunun vacip olduğunu iddia eden fakihler olmuştur. Namaz

oturuşlarında sağ elin işaret parmağının hareket ettirilmesini, bu parmağın kalp ile olan bağlantısının neticesine varıncaya kadar olan düşünceler sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah b. Muhammed et-Teyyâr, *el-Fıkhü'l-müeyesser*. Riyad: Medârü'l-Vatan, 2011.
- Ali el-Kârî Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Molla Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Âmirî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân, *el-Emâli ve'l-Kirâe*. Thk. Masad Abdülhamid, Tanta: Dârü's-Sehâbeti li't-Türâs.
- Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rifetü'l-İlmiyye, 1379.
- Aynî Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğeytâbî, *el-Binâye Şerhü'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nureddin b. Muhammed, *Sirâcü'l-Münîr Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*. Yy.: ty.
- Beğavî, Muhyî's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud, *Şerhü's-Sünne*. Tah. Şuayb Arnavut), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Behûfî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü'l-Kenâ' an Metni'l-İknâ'* Yy.: Dârü'l-Fikr, ty.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Şuabü'l-İman*. Thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, Yy.: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî, Yy.: Merkezü Hecr li'l-Buhûs, yy.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Ma'rifetü's-Süneni ve'l-Âsar*. Thk. Abdülmuti Emin Kalacı, Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalık b. Hallad b. Abdillâh, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, el-Medinetü'l-Münevver: Mektebtü'l-Ulûmi ve'l-Hikemi, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Zehîr b. Nasır, Yy.: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Tahrîcü'l-Ehâdisi'l-Merfû'a*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Cevherî, Ebû Nasır İsmail b. Hammad, *es-Sehâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülğafur Attar, Beyrut: Dârü'l-İlmi, 1997.
- Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- Cirâ'î, Ebû Bekir b. Zeyd el-Cirâ'î es-Sâlihî, *Tuhfetü'r-Râki' ve's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfû'l-Kuveytiyye, 2004.
- Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü'l-Vehâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Thk. Lecnetün İlmiyye, Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ Şerhi'l-Kebîr*. Yy.: Dârü'l-Fikir, ty.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ty.

- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habbete, *el-Âsâr*. Tah. Ebü'l-Vefâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Etyubî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *el-Bahrü'l-Muhît es-Seccâc fî Şerhi Sahih el-İmâm Müslim el-Haccâc*. Yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1436.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luğa*. Thk. Muhammed Üd Mura'ab, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Feyruzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî, Beyrut: Messesetü'r-Risâle, 2005.
- Göksu Muzaffer Emin, "Sağcılık ve Solculuk Ötesinde". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 57-64.
- Güler İlhami, "Sağcılık Olarak Sünnilik". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi*, 17/9, (Ekim/Kasım 2000): 90-100.
- Güzel Murat, "Türkiyede İslamcılık ve Sağcılık" *Tezkire, Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 65-89.
- Hacc es-Seyyid Takiy et-Tebâtebâ el-Kümmî, *Mebânî Minhâcü's-Sâlihîn*. Yy.: Mektebetü'l-Mehellâtî, t.y.
- Haddâdî, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed, *el-Cevheretü'n-Neyyire*. Yy.: Matbatü'l-Hayriyye, 1322.
- Hâkim, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûyeh b. Nuaym, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Haraşî, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ty.
- Harîrî, el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman Ebû Muhammed, *Dürretü'l-Ğevâmis fî Evhâmi'l-Havâs*. Thk. Arafat Mataracı, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1998.
- Hettâb, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü'l-Celil fî Şerhi Muhtasari'l-Halil*. Yy.: Dârü'l-Fikr, 1992.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-Muhtâc fî Şerhi'l-Minhâc*. Yy.: by., 1983.
- Himyerî, Neşvân b. Said el-Yemenî, *Şemsü'l-Ulûm ve Devâ'ü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm*. Thk. Hüseyin b. Abdullâh el-Ömerî, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1999.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullâh b. Zübeyr, b. İsa b. Ubeydullâh el-Kureşî, *Müsnedü'l-Hümeydî*. Thk. Hasan Selim Esed, Şam: Dârü's-Sekâ, 1996.
- İrâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyin b. Abdurrahman b. Ebi Bekir b. İbrahim, (v. 806/1404), *Tarhü't-Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb*. Yy.: Taba'tü'l-Misriyyeti'l-Kadime, ty.
- İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, (v. 463/1071), *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esanîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Mağrib: Vizâretü Umumi'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *Câmi'ü Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*. Thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri, Suudi Arabistan: Dârü'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz Abidin ed-Dimaşkî, *Reddü'l-Muhtâr alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru İbn Arefe* Celal es-Suyûtî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbni Battâl*. Thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

- İbn Bişrân, Ebü'l-Kasım Abdülmelik b. Muhammed b. Abdillâh, *Emâli İbn Bişrân* Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, (v. 235/850), *Musannaf İbn Ebî Şeybe*. Thk. Kemal Yusuf, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ty.
- İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, (v. 241/855), *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb Arnavut, Yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed, *Sahîhu İbn Hibbân bi'Tertîbi İbn Belbân*. Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir, *Sahîhu İbn Huzeyme*. Thk. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zemî, Yy.:el-Mektebetü'l-İslâmî, 2003.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Muğnî*. Yy.: Mektebetü'l-Kahire, 1968.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Kâfî fî Fıkhî'l-İmâm Ahmed*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebü'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, ty.
- İbn Merdûyeh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed *Cüzün fî Ehâdis İbn Hibbân*. Thk. Bedir b. Abdillâh el-Bedir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414.
- İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed, *el-Mübdî' fî Şerhi'l-Mukni'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü'r-Râik Şerhü Kenzi'd-Dekâik*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, ty.
- İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyn es-Sâmî, (v. 795/1393), *Fethü'l-Bârî Şehu Sahihi'l-Buhâri*. Tah. Mahmud b. Şaban, Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye, 1996.
- İbn Rıslân er-Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Şerhü Süneni Ebî Dâvud*. Thk. Heyet, Mısır: Dârü'l-Felâh, 2016.
- İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-Tahsîl ve's-Şerhi ve't-Tevcîh ve't-Ta'lîl li-Mesâili'l-Müstahrece*. Thk. Muhammad Hacci, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid* Kahire: Dârü'l-Hadis, 2004.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*. Thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Hümmâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu'l-Kadîr*. Yy.: Dârü'l-Fikr, ty.
- İbnü'l-Mülakkın, Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-İ'lâm bi Fevâid Umdetü'l-Ahkâm*. Thk. Abdülaziz b. Ahmed, Suudî Arabistan: Dârü'l-Âsime, 1997.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *el-İcmâ'* Thk. Fuad Abdülmunim Ahmed, Dârü'l-Müslim, yy. 2004.

- Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâi' u's-Senâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*. Yy.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kasım b. Abdullah b. Emîr Ali el-Konevî er-Rumî, *Enîsü'l-Fukahâ*. Thk. Yahya Hasan Murad, Yy.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 2004.
- Kayacan Murat, "Sağcılık ve Solculuk Kavramlar ile Bu Kavramların Kur'ân Meallerindeki Kullanımları". *Marife Dergisi* 10/3 (Kış 2010): 291-306.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Tâcü'l-İslâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Yakub el-Buhârî, *Bahrü'l-Fevâid*. Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1999.
- Keremî, Mer'î b. Yusuf b. Ebî Bekir b. Ahmed, *Delîlü't-Tâlib li Neyli'l-Metâlib*. Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed, Riyad: Dârü Taybe, ty.
- Komisyon, *el-Mevsu'atü'l-Fıkhıyyetü'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1427.
- Kurtulmuş Ömer, "Sağcılık Solculuk ve İslam". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 19/10 (Şubat/Mart 2001): 5-168-174.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhî İmam eş-Şâfiî*. Thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1999.
- Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Fergânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*. Tah. Tallâl Yusuf, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Ğureri'l-Ahkâm*. Yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübübi'l-Arabiyye, t.y.
- Mubârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü'l-Ehvezî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, t.y.
- Mutarrizî, Nasır b. Abdüsseyyid Ebi'l-Mekârim b. Ali, *el-Muğrib*. Yy.: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürreuf b. Tâcü'l-Arifin b. Ali b. Zeynülabidin el-Haddâdî, *Feydü'l-Kadîr Şerhü'l-Câmiu's-Sağir*. Mısır: Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1356.
- Mürşid bi'l-lâh Yahya b. el-Hüseyn b. İsmail b. Zeyd, *Tertîbü'l-Emâlî el-Hamîsiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 2001.
- Müslim, Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Müsnedü's-Sahih el-Muhtasar*. Thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ğânim b. Salim b. Mehnâ, *el-Fevâkihü'd-Devânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, Yy.: Dârü'l-Fikr, 1995.
- Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Tah. Hasan Abdülmünim Şelebî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyuddin b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyuddin b. Şeref, *Riyâzü's-Sâlihîn*. Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Messesetü'r-Risâle, 1998.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyuddin b. Şeref, *el-Mecmu' Şehu'l-Mühezzeb*, Yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefâtihi'l-Ğayb*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

- Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984
- Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habib et-Tenûhî, *el-Müdevvene*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- San'ânî, Muhammed b. İsmail b. Salah b. Muhammed el-Hasanî, *Sübülü's-Selâm*. Yy.: Dârü'l-Hadis, t.y.
- Sehârenfûrî, Şeyh Halil Ahmed, *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Süneni Ebî Dâvud*. Hindistan: Merkezu Ebî Hasan en-Nedvî, 2006.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman b. Şâfi' b. Abdülmuttalib, *el-Umm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.
- Şenkitî, Muhammed el-Hıdır b. Seyyid Abdullah b. Ahmed *Kevsere'l-Me'ânî ed-Derârî fî Keşfi Habâyâ Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah, *Neylü'l-Evtâr*. Thk. İsamuddin es-Sebabitî, Mısır: Dârü'l-Hadis, 1993.
- Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehü'l-Celîl Şerhu Muhtasari'l-Halil*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmelî, *Câmi'u'l-Beyân fî T'evîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik b. Selme el-Ezdi, *Şerhu Me'ânî'l-Asâr*. Thk. Muhammed Zühri en-Neccar, Yy.: Alemü'l-Kütüb, 1994.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Hâşiyetü't-Tahtâvî ala Merâkî'l-Felâh*. Thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hamid b. Muhammed Sabır, *Mevsu'atü Keşşâfî Istulâhâtü'l-fünûn ve'l-Ulûm*. Thk., Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tenûhî el-Mehdevî, Ebû't-Tahir İbrahim b. Abdüssamed, *et-Tenbîh alâ Mebâdii't-Tevcih*. Thk. Muhammed Belehsan, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007.
- Teyâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. Carûd, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Teyâlisî*. Tah. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, Mısır: Dârü Hicr, 1999.
- Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *eş-Şerhü'l-Mümti' alâ Zâdi'l-Müstekne'*, Yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1428.
- Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *Fethu zi'l-Celâl ve'l-İkrâm bi Şerhi Bülûĝi'l-Merâm*. Thk. Subhi b. Muhammed Ramazan, Yy.: el-Mektebü'l-İslâmiyye, ty.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs*. Yy: by., t.y.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah, *Şerhu'z-Zerkeşî*, Yy.: Dârü'l-'Abikân, 1993.
- Zeynüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir, *Muhtârü's-Sahâh*. Tah. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.